ДОРОХІНА ТАМАРА
кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9936-6226

DOROKHINA TAMARA
a PhD in History, an associate professor of the *History of Ukraine, Archeology and Local History* Department of Taras Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (Chernihiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9936-6226

ТОКАРЄВ СЕРГІЙ
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Чернігів Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0051-328X

TOKARIEV SERHII
a PhD in History, a senior lecturer of the *History of Ukraine, Archeology and Local History* Department of Taras Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (Chernihiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0051-328X

ЗМІНА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ 2022 – 2024 рр. ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація / Abstract

У пропонованій публікації проаналізовано деякі результати усноісторичних досліджень, що відбувалися в рамках етнографічної практики студентів Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського (далі – Інституту історії) Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка протягом 2022–2023 рр.

Мета статті полягає у з'ясуванні змін у світогляді та ціннісних орієнтаціях мешканців Чернігівської області протягом 2022–2023 рр.

Повномасштабна російська військова агресія, що розпочалася 24 лютого 2022 р., докорінно змінила усі сфери суспільного життя в Україні. У цих умовах суттєвих змін зазнали форми та методи проведення етнографічної практики в Інституті історії. Під час проведення польових етнографічних досліджень, що відбувалися влітку 2022–2023 рр. як на тимчасово окупованих, так й ізольованих територіях громад Чернігівської області, вдалося зібрати цінний фактичний матеріал. Особлива увага була приділена вивченню змін у свідомості, ціннісних орієнтаціях. Відтак, під час практики вдалося з'ясувати, що до найсуттєвіших змін, які сталися у світогляді населення Чернігівщини, належать посилення патріотичних почуттів, згуртованості серед односельців, численні прояви індивідуальної та колективної взаємодопомоги. До важливих світоглядних змін належить також прагнення до повного утвердження української мови у всіх сферах життя, української церкви, культури, топоніміки, повну відмову від російського інформаційного та культурного продукту.

Отримані результати спонукають до продовження усноісторичних досліджень подій 2022–2024 рр. на території Чернігівської області. Фактичний матеріал може слугувати підґрунтям для написання узагальнюючих праць, що висвітлюють повсякденне життя українців в умовах російської військової агресії.

Ключові слова: усноісторичні дослідження, етнографічна практика, Чернігівська область, Інститут історії, російська військова агресія, ціннісні орієнтації.

The proposed publication analyzes some of the results of oral history research that took place within the framework of ethnographic practice of students of O. M. Lazarevskyi Educational and Research Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines of T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Collegium" during 2022–2023.

The aim of the article is to find out the changes in the worldview and value orientations of the inhabitants of the Chernihiv region during 2022–2023.

The full-scale Russian military aggression that began on February 24, 2022, has radically changed all spheres of public life in Ukraine. Under these conditions, the forms and methods of ethnographic practice at the Institute of History have undergone significant changes. During the field ethnographic research, which took place in the summer of 2022–2023 both in the temporarily occupied and isolated territories of the communities of the Chernihiv region, it was possible to collect valuable factual material. Particular attention was paid to the study of changes in the consciousness, worldview of the population, and value orientations. Therefore, during the practice, it was possible to find out that the most significant changes that have occurred in the worldview of the population of Chernihiv region include the strengthening of patriotic feelings, cohesion among fellow villagers, numerous manifestations of individual and collective mutual assistance. Important ideological changes also include the desire for the full establishment of the Ukrainian language in all spheres of life, the Ukrainian church, culture, toponymy, and the complete rejection of the Russian information and cultural product.

The results obtained encourage the continuation of oral historical research of the events of 2022–2024. on the territory of Chernihiv region. Factual material can serve as a basis for writing summarizing works that cover the daily life of Ukrainians in the face of Russian military aggression.

Keywords: oral history research, ethnographic practice, Chernihiv region, Institute of History, Russian military aggression, value orientations.

Усна історія є частиною історичної науки та історіографії, допомагає у вивченні минулого. Усноісторичні джерела об'єднують прямі / непрямі свідчення, що дозволяють робити висновки про шляхи формування історичної пам'яті.

У Навчально-науковому інституті історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка на вивчення та фіксацію усноісторичних джерел спрямована увага під час проходження студентами етнографічної практики. При підготовці до роботи з респондентами молодь ознайомлюється з теоретичним підґрунтям усноісторичних досліджень, вивчає методику їх проведення та опановує термінологію. У польових умовах студенти на практиці застосовують теоретичні положення етнографічних досліджень, проводячи усні опитування інформаторів.

Протягом близько 30 років проведення етнографічної практики в Інституті історії викладачі та студенти накопичили значний досвід застосування методу усноісторичних досліджень. Упродовж цього часу тематика досліджень не виходила за межі традиційних питань етнографічної науки. Проте повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року внесло суттєві корективи у програму етнографічної практики. До вибору напряму дослідження поточного року долучився завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України доктор історичних наук, професор О. Є. Лисенко. Обрання теми «*Повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну*» та розробка опитувальників для респондентів обговорювалися й визначалися колегіально.

До початку етнографічної практики 2022 року були підготовлені два види *опитувальників*: для населених пунктів, що перебували під тимчасовою окупацією, і тих, що уникнули окупації, проте пережили ізоляцію від українського соціуму. Усноісторичні дослідження влітку 2023 р. були доповнені опитувальником для тимчасово переміщених мешканців, які опинилися в інших регіонах України чи за кордоном.

Особливий акцент у питаннях опитувальників був спрямо-

ваний на вивчення емоційно-психологічного стану людини та особливостей її поведінки у складних умовах. Значна увага приділялася реакції людей на окупованих територіях на вжиті окупантами заходи, дезінформацію та фейкові повідомлення тощо, а також оцінці діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в перші місяці війни. Близько десяти останніх питань опитувальника допомогли визначити зміни усталених поглядів людей на колишні «братні народи», релігію, ціннісні орієнтири загалом.

Етнографічні дослідження протягом 2022–2023 рр. проводилися в населених пунктах Тупичівської, Козелецької, Новобілоуської, Київської, Михайло-Коцюбинської, Понорницької, Ічнянської, Бахмацької, Менської, Холминської, Новгород-Сіверської, Коропської, Любецької, Ріпкинської територіальних громад Чернігівщини. Крім того, були зібрані свідчення жителів Чернігова й тимчасово переміщених осіб за кордоном. Під час проведених опитувань респонденти заповнювали *анкету* біографічного характеру та ставили підпис, що засвідчувало правдивість наданої інформації та згоду на її оприлюднення. Отримані матеріали стали підґрунтям для написання низки наукових доповідей, які були представлені викладачами та студентами на численних наукових конференціях, семінарах, круглих столах й оприлюднені у наукових виданнях [1–7]. Етнографічна практика, запланована на літо 2024 року, передбачає продовження усноісторичних досліджень із зазначеної теми.

Географічне розташування Чернігівської області на кордоні з Росією та Білоруссю зумовило особливе дружнє ставлення місцевого населення до сусідніх (у минулому – братніх) народів. Проте саме Чернігівщина однією з перших 24 лютого 2022 року зазнала російської агресії. Прикордонні населені пункти, розташовані вздовж важливих автомобільних магістралей, опинилися в центрі воєнних дій. Шлях «*спеціальної воєнної операції*» до Києва пролягав через Чернігів, тому села, розташовані на ньому, ставали опорними пунктами для розгортання наступу. Їх мешканці прокинулися від гучних вибухів, жахливого гулу техніки, яка рухалася від кордонів з Росією та Білоруссю. Перша реакція на події збігалася майже у всіх респондентів (респонденток) – обурення, страх, гнів, розгубленість… Люди телефонували дітям, рідним, друзям. Увесь

день 24 лютого 2022 року мешканці Чернігівщини були в стані очікування «Що *буде далі?*», постійно вели телефонні розмови, переглядали телевізійні новини, шукали інформацію в інтернеті.

Вранці 24 лютого 2022 року ворожі війська перетнули кордони України з Білоруссю через пропускний пункт Нові Яриловичі (Ріпкинський район), з Росією – Сеньківка (Городнянський район). Надалі події розвивалися наступним чином: мости за м. Городнею, через р. Смяч та перед м. Черніговом, через р. Замглай наші військові зранку підірвали. Таким чином шлях Сеньківка – Городня – Седнів – Чернігів для ворога був тимчасово перекритим. Ворожа техніка вимушена була шукати інші можливі шляхи до м. Чернігова. На превеликий жаль, знайшлися колаборанти, які провели ворога через ліси, неосновні дороги у бік с. Тупичева: Городня – Тупичів. Далі ворожі колони направилися у бік траси Ріпки – Чернігів. Інший шлях, який обрав ворог, пролягав через населені пункти Городня – Хотуничі – Петрівка – Стара Рудня – Смяч – Конотоп – Великий Дирчин – Лашуки – Смичин – Седнів – Чернігів або Смичин – Куликівка – Тупичів, далі знову – Ріпки – Чернігів. До Чернігова ворог намагався дістатися й через с. Черниш Седнівської територіальної громади. До Черниша техніка прямувала кількома дорогами: ґрунтовою дорогою за с-щем Седневом (близько 2 км), яка повертала до Черниша; центральною дорогою, яка на в'їзді розділялася на два шляхи – один йшов прямо до центру села, а інший через поворот направо й далі через село на виїзд. Зустрічалася воєнна техніка в одному місці – на виїзді у бік с. Терехівки, що розташоване на відстані близько 18 км від м. Чернігова.

У перші дні (тижні) російсько-української війни вимушені переміщення населення були пов'язані з розгубленістю, нерозумінням, де буде безпечніше перебувати. Люди виїжджали з міст у села до рідних, знайомих тощо з надією меншого ризику для життя. Після просування ворога ближче до м. Чернігова, населені пункти потрапляли під тимчасову окупацію або ізоляцію від українського соціуму. Дехто приймав рішення виїжджати на захід країни, за кордон – подалі від активних бойових дій. Інколи шукали спокою від рашистської навали у більш віддалених селах Чернігівщини.

Вікова категорія опитаних охоплює людей від 18 (16) до 85 років, більшість з яких жінки. Проживання людей протягом тривалого

часу у фактичній ізоляції (тимчасовій окупації), труднощі зі зв'язком, відсутність електроенергії, а значить і телебачення та радіо, через які б доносилися правдиві новини України та світу, призвели до певних психологічних наслідків. Траплялися випадки відмови у спілкуванні, припинення обговорення питань з причини надмірного нервування або нестримного плачу. У таких випадках студенти домовлялися продовжити опитування в інший день або час, інколи чекали, коли людина заспокоїться. Зазвичай жінкам віком від 35 років було складніше утриматися від сліз, чоловіки виявляли більше витримки, проте більшість з них вживали брутальну лайку під час розмови. Місцева молодь була налаштована дуже патріотично, щиро допомагали студентам у разі потреби знайти певну людину, проводжали до її місця проживання, радили з ким можна ще поспілкуватися тощо.

Важливо зазначити, що дослідження, проведене влітку 2022 року, відрізняється від літа 2023 року. Респонденти, які пережили окупацію (ізоляцію) і були опитані у 2022 році, реагували на питання більш емоційно, траплялися випадки, коли їх відповіді були принципово протилежні, хтось виявляв бажання розповісти якомога більше, інші – навпаки – деякі питання залишали без відповіді. Для прикладу, найбільш різнопланові відповіді викликали питання «Чи посилилися у вашому населеному пункті релігійні почуття місцевого населення? Чи присутні при цьому вимоги відмовитися від московської церкви і перейти до ПЦУ?», «Чи можливе підписання мирного договору з РФ і майбутнє примирення?». Поясненням цьому може слугувати тривала відсутність інформації з українських ЗМІ на окупованих та ізольованих територіях, відсутність зв'язку та електроенергії, розповсюдження фальшивих повідомлень рашистами тощо.

Приємне враження справили відповіді на питання про піднесення патріотичних почуттів – фактично одноголосне «Так». Жителі м. Бахмач з гордістю розповідали про місцевого мешканця Сергія Шевченка, який «*голими руками*» намагався зупинити ворожу техніку. Відео про героїчний вчинок чоловіка набуло популярності не тільки в Україні, а й поза її межами. У с. Тупичеві чоловіки вночі наважилися на пошкодження ворожої техніки. Мешканці окупованого м. Городня у березні 2022 року провели публічні заходи

до Дня народження Т. Г. Шевченка. Фактично у всіх населених пунктах мешканці рахували кількість техніки та ворога і через знайомих передавали ці відомості до ЗСУ.

Питання про посилення згуртованості та взаємодопомоги майже у всіх населених пунктах викликали позитивні емоції та стверджувальні відповіді. Питання «Які головні уроки Ви засвоїли і яких висновків дійшли щодо сенсу життя, значення родини, Батьківщини тощо для Вас?» виявилося одним з найемоційніших. Людяність, любов, патріотизм, високі ціннісні орієнтири (родина, діти, Батьківщина), цінування всього українського, віра в перемогу України присутні у всіх відповідях респондентів.

Варто зазначити, що деякі респонденти виявляли бажання поділитися своїми думками або розповісти щось поза питаннями опитувальника. Вони ділилися своїми як позитивними так і негативними враженнями від поведінки односельців, порівнювали «*життя до війни і під час війни*». Спілкування з однією людиною інколи тривало три-чотири години. Прояви колабораціонізму в більшості жителів викликали обурення. Також вони засуджували тих, хто «*брав гуманітарку від рашистів*».

Респонденти розповіли про обшуки домівок, крадіжки (годинники, телефони, самогон, сало тощо), пропозиції обміняти на самогон продукти харчування. Найбільші проблеми, на які вказують респонденти, були пов'язані зі зв'язком та електропостачанням. Коли зникло світло, розпочалися проблеми з холодильниками: продукти, які в них зберігалися, необхідно було терміново використовувати або роздавати, з м'яса готували тушонку. Окупанти ввели комендантську годину, змушували людей пов'язувати на рукавах білі пов'язки, пояснюючи тим, що це була, начебто, вказівка на проживання в селі. Особливих проблем з продуктами харчування у більшості людей не було, більше того – у разі потреби вони ділилися ними з односельцями, поки було борошно у господарстві, то пекли хліб. У деяких населених пунктах доставкою хліба для населення займалися місцеві керманичі. Інколи, нехтуючи власною безпекою, люди намагалися самотужки («*обхідними шляхами*») вирішувати продовольчу проблему.

Тимчасова окупація та ізоляція Чернігівщини навесні 2022 року спричинила посилення патріотизму та любові до своєї великої та

малої Батьківщини, відмову від російського культурного продукту, перехід до Православної Церкви України. Один з респондентів влучно підсумував: «*Окупація показала хто є хто*» [8].

Джерела та література

1. Дорохіна Т. Ф., Коваленко О. Б. Організація роботи студентів з різновіковими групами населення під час етнографічної практики в умовах воєнного стану. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя: електронний збірник матеріалів XII Міжнародних і XXIX Всеукраїнських педагогічних читань.* Чернігів : НУЧК імені Т. Г. Шевченка. 2022, С. 67–69.

2. Дорохіна Т., Коваленко О. Усні історичні джерела про повсякденне життя мешканців Чернігівщини під час російської агресії. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи: Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.)* / Редакція та упорядкування С. Маховської. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 28–32.

3. Дорохіна Т., Коваленко О., Токарєв С. Мікроісторія війни: 36 діб окупації с. Тупичів на Чернігівщині. *Український історичний журнал.* 2023. № 4 (571). С. 25–42.

4. Дорохіна Т., Коваленко О., Токарєв С. Під ворожим контролем: 36 днів тимчасової окупації села Тупичів. *Україна модерна : веб-сайт.* URL : https://uamoderna.com/war/pid-vorozhym-kontrolem-36-dniv-tymchasovoi-okupatsii-sela-tupychiv/.

5. Дорохіна Т., Токарєв С. Етнографічна практика в Інституті історії: досвід та перспективи. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки.* Чернігів, 2023. Вип. 24 (180). С. 157–169.

6. Дорохіна Т. Ф., Коваленко О. Б. Усна історія сьогодення: події російсько-української війни на Чернігівщині у 2022–2023 роках. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції 8–9 грудня 2023 р.* Суми : Видавець ФОП Цьома С. П., 2024. С. 89–92.

7. Дорохіна Т., Кнуренко Д. Чернігівський хлібокомбінат № 2: історія та сучасність. *Сіверянський літопис.* 2024. № 1 (175). С. 60–68.

8. Свідчення Кононенка В., респондента з с. Черниш Седнівської територіальної громади Чернігівського району.

References

1. DOROKHINA, Tamara, Oleksandr, KOVALENKO. Organization of students' work with different age groups of the population during ethnographic practice under martial law. *Vasyl Sukhomlynskyi in dialogue with modernity. The Way to the Child's Heart in Traumatic Situations of Life: Electronic Collection of Materials of the XII International*

and XXIX All-Ukrainian Pedagogical Readings. Chernihiv: T. H. Shevchenko NUCHK, 2022, pp. 67–69 [in Ukrainian].

2. DOROKHINA, Tamara, Oleksandr, KOVALENKO. Oral historical sources about the everyday life of Chernihiv residents during Russian aggression. *War, Science and Emotions: (Un)New Concepts and Approaches: Collection of Materials of the Round Table (Chernihiv, February 21–22, 2023).* Edited and compiled by Svitlana MAKHOVSKA. Kyiv: Yurko Lyubchenko Publishing, 2023, pp. 28–32 [in Ukrainian].

3. DOROKHINA, Tamara, Oleksandr, KOVALENKO, Serhii, TOKARIEV. Micro-history of war: 36 days of occupation of the village of Tupychiv in Chernihiv region. *Ukrainian Historical Journal,* 2023, no 4 (571), pp. 25–42[in Ukrainian].

4. DOROKHINA, Tamara, Oleksandr, KOVALENKO, Serhii, TOKARIEV. Under enemy control: 36 days of temporary occupation of the village of Tupychiv. *Ukraina Moderna: website* [online]. Available from: https://uamoderna.com/war/pid-vorozhym-kontrolem-36-dniv-tymchasovoi-okupatsii-sela-tupychiv/ [in Ukrainian].

5. DOROKHINA, Tamara, Serhii, TOKARIEV. Ethnographic practice in the Institute of History: experience and prospects. *Bulletin of T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium». Series: Pedagogical Sciences.* Chernihiv, 2023, issue 24 (180), pp. 157–169 [in Ukrainian].

6. DOROKHINA, Tamara, Oleksandr, KOVALENKO. Oral history of the present: events of the Russian-Ukrainian war in Chernihiv region in 2022–2023. *Historical and Local Lore Research: Traditions and Innovations. Proceedings of the VI International Scientific Conference. December 8–9, 2023.* Sumy: Publisher TSIOMA S. P., 2024, pp. 89–92 [in Ukrainian].

7. DOROKHINA, Tamara, Dariia, KNURENKO. Chernihiv bakery no 2: history and modernity. *Severyan Chronicle,* 2024, no 1 (175), pp. 60–68 [in Ukrainian].

8. Testimony of KONONENKO V., a respondent from the village of Chernysh, Sedniv territorial community, Chernihiv district.